

УДК 902.2 (477.73):903

Андрій Івченко (Київ)

НОВА ЗНАХІДКА ТЕРАКОТОВОЇ СТАТУЕТКИ СЕЛЕНА НА ТЕРИТОРІЇ ПЕРЕДМІСТЯ ОЛЬВІЇ

Ділянка «Північний мис 1» розташована у центральній частині ольвійського некрополя у верхів'ях Заячої балки на її західному борті, до півночі від Західних воріт городища Ольвія. Від території городища він відділений Заячою балкою, а від іншої частини – плато, на якому розташований некрополь, – її невеликими, частково заплилими, або засипаними в наш час, відростками.

Наприкінці VI – третій чверті IV ст. до н.е. ця територія використовувалася для проживання й/або виробничо-господарських діяльності. Зараз вона розглядається як місце розташування одного з ольвійських передмість [1]. Перші власне похоронні пам'ятники тут стали з'являтися тільки в епоху еллінізму. До класичного часу на даній ділянці належать численні землянки й господарські ями. Основні культурні шари, простежені тут, сформувався також під час існування передмістя.

Одна з господарських ям (№ 9/2006)¹ була відкрита на Північному мисі 1 у 2006 р. Вона розташована у східній частині розкопок. Ця територія розташовується на границі верхнього прадавнього краю схилу Заячої балки. Тут відносно рівний майданчик мису переходить у пологий спуск у напрямку північного сходу і сходу. Саме ця ділянка стосовно всієї іншої дослідженої території першого мису відрізняється найвищою щільністю розташування об'єктів, що відносяться до часу існування передмістя.

Яму № 9 зафіксовано із глибини 1,13 м від сучасної поверхні, від рівня материка (мал. 1). Її устя має округлу форму. У розрізі яма дзвоноподібна. Діаметр ями по верху 1,32 м із заходу на схід і 1,46 м з півночі на південь. Діаметр ями по дну 2,17 м із заходу на схід і 2,09 м з півночі на південь. Стінки горбисті, нерівні. Глибина

ями 1,31 – 1,35 м від рівня фіксації. Дно рівне, пласке. У нижній частині ями її південна й південно-східна сторони частково ушкоджені дромосом більш пізнього склепу. Довжина ушкодженої ділянки 0,52 м, висота – 0,23 м від рівня дна ями.

Заповнення ями складається з темно-сірої супесі з домішкою ракушки, органіки і вугілля. Із глибини 0,70-0,80 м від рівня фіксації в ньому з'являється велика кількість перепаленої глини у вигляді цілих шматків і аморфних плям. Шматки дрібні, неправильної форми. Плями великого розміру.

Із глибини 1,00 м від рівня фіксації ями в заповненні простежуються розвали двох сильно роздавлених хіоських пізньопухлогорлих амфор типу III-C-2 по С.Ю. Монахову [2] (мал. 2.1). Починаючи із цього рівня, кількість глини суттєво зменшується. Біля розвалів на глибині 1,05 м від рівня фіксації знайдена фігурка сидячого навпочіпки Селена без голови. Нижче, на рівні 1,15-1,35 м від рівня фіксації починається ще одне скупчення кераміки, що складається з великої кількості донних фрагментів чорнолакових скіфосів і ще одного розвалу хіоської амфори, подібною попереднім (мал. 2,2).

Матеріал заповнення надзвичайно різноманітний. Більшу його частину становлять амфорні знахідки, серед яких переважають амфори хіоського виробництва. На їхню частку припадає близько 80% усіх визначених фрагментів. В основному це пухлогорлі й пізньопухлогорлі хіоські амфори типу III-B, III-C по С.Ю. Монахову, що датуються першою половиною і серединою – третьою чвертю V ст. до н.е. [3] (у тому числі, дві цілі) і хіоські прямогорлі амфори типу IV-A третьої чверті V ст. до н.е. [4] Крім цього зустрінуто велика кількість фрагментів (в основному ручок) лесоських сіроглиняних амфор варіантів II-III, що датуються в

¹ Комплекси традиційно одержують нову нумерацію для кожного року дослідження.

цілому другою чвертю V–IV ст. до н.е. [5] (мал. 6, 1-5). Також зустрінуті амфори виробництва Менде типу I-V третьої чверті V ст. до н.е. [6] (мал. 6, 6-8) і Фасоса. Таким чином, основна частина амфорних знахідок, що походить з ями, відноситься до першої половини – третьої чверті V ст. Не суперечить цій даті й інший керамічний матеріал.

Також у ямі виявлено дві бронзові монети: одна датується 438-410 рр. до н.е. (мал. 5, 3) і діхалк 380-360 рр. до н.е. (мал. 5, 2)². Цей діхалк є самою пізньою знахідкою, що походить з ями. Монета не дуже гарної збереженості, зношена. З урахуванням, що основна частина знайденого матеріалу відноситься до V ст. до н.е., можна припустити, що сама яма датується другою чвертю – серединою IV ст. до н.е.

Серед іншого матеріалу в заповненні ями на рівні верхніх розвалів хіоських амфор були знайдені теракотові вироби: один фрагмент і одна фрагментована статуетка.

Збережена висота теракотового фрагмента становить 5 см (мал. 5, 1). Очевидно, він являв собою нижню частину стоячої людської фігури. Вертикально розташовані добре пророблені складки одягу (хітона?) і перекриваюча їх накидка (гіматій?), що збереглася тільки у верхній частині, дозволяють припустити, що це було зображення так званої «стоячої богині» [7], можливо, Кори – Персефони [8]. Однак, невеликі розміри збереженого фрагмента не дають можливості для однозначних висновків.

На глибині 1,05 м від рівня фіксації ями в заповненні біля розвалу хіоських амфор знайдена фалічна фігурка на підставці, що зображує сидячого чоловіка (мал. 3; 4). Голова його була відбита ще у давнині. Глина виробу червоного кольору з розоватим відтінком, щільна, добре відмучена, з незначними домішками. Чоловік сидить навпочіпки, ноги злегка розсунуті, гомілки розташовані паралельно одна одній, коліна зігнуто під кутом 90°. Руки зігнуті в ліктях і лежать на стегнах, кисті знаходяться на колінах. Плечі похилі, округлені, ліве значно вище правого. У теракоти виділені виступаючий округлий живіт і такі ж гру-

ди, а також фалос у неерегованому стані. Нижній кінець фалоса зливається з верхнім ребром підставки. Усі ці деталі добре пророблені. На груди спускається широка окладиста борода, від якої зберігся тільки нижній край.

Фігурка розміщується на підставці підпрямокутної форми висотою 0,7 см. Задня сторона підставки в плані має вигляд неправильної дуги. Висота самої фігурки разом з підставкою (без урахування відбитої голови) 5,55 см, довжина підставки по бічній стороні мінімальна – 2,2 см, максимальна – 3,0 см. У фас статуетка має вигляд трапеції: її ширина на рівні підставки – 3,9 см, на рівні плечей – 3,2 см.

Теракота сформована із двох частин, лицьової і тильної, між якими добре читається сполучний шов. У середині вона порожня, на підставці знизу є отвір неправильної форми. Пророблена тільки лицьова сторона. Зважаючи на все, окремі деталі фігури (кисті рук, стопи ніг, межа між руками й ногами, живіт, груди, борода, фалос) були виконані досить ретельно, але від частого вживання менш виділені з них виявилися сильно затерті. Теракота покрита червоною фарбою, нанесеною прямо на глину. На найбільш виступаючих частинах (живіт, груди, плечі, кути статуетки) фарба стерта, а самі такі місця залощені до блиску. Усі кути й грані округлені, різких переходів немає. Складається враження, що статуетку багаторазово тривалий час вертіли в руках, потираючи її пальцями.

Подібні теракоти добре відомі в Греції і Північному Причорномор'ї й одержали найменування «селенів». Головним центром їх виробництва вважається острів Родос. Загалом, такі фігурки датуються серединою V ст. до н.е. [9] або, ширше, V – початком IV ст. до н.е.

На спині теракоти прокреслено дворядковий напис. Він розташований вертикально, рядки йдуть від голови до основи. Графіті зроблене дуже недбало. Більшість букв виконано незамкнутим контуром. Рядки нерівні, у кожній з них край окремих букв розташовані як вище, так і нижче загальної межі ряду. В обох рядках окремі букви нахилені під різним кутом, як негативним, так і позитивним. Букви верхнього

² Визначення монет В.В. Крутілова.

рядка в середньому в півтора – два рази крупніше букв нижнього. Крім недбалості виконання, букви, як і фарба, постраждали від загальної затертості фігурки.

Верхній рядок складається із трьох букв, що добре читаються³, – Ё М Ї, розташованих у верхній правій чверті спини статуетки. Усі три букви приблизно однакові по розміру. Нижній рядок містить від восьми до дев'яти букв меншого розміру, виконаних набагато недбаліше. По величині букви відрізняються. Перша з букв перебуває на місці відлома голови й збереглася тільки наполовину. Кінець рядка розташований у місці, де спина статуетки переходить у підставку. Це місце згладжене й залощене, тому остання буква (сама її наявність) визначається нечітко. Збережена частина рядка приблизно читається як «А] р т о д о р о (?)». У такому прочитанні напис можна перевести як «Я є власність Артодора». Аналогії даному імені авторові невідомі [10].

У Північному Причорномор'ї відомі найрізноманітніші теракотові статуетки, що інтерпретуються як зображення селенів [11]. Однак фалічні фігурки сидячих навпочіпки селенів представлені тільки двома типами [12]. Перший з них, пізньоархаїчний, датується кінцем VI – початком V ст. до н.е., другий, ранньокласичний, – серединою V ст. до н.е. Для першого типу характерні стоячий фалос, руки, складені на животі або грудях, більш округлі в цілому, «розвалисті» обриси фігури, більш гострі вуха. У селенів другого типу фалос неерегований, руки лежать тісно на стегнах, долонями на колінах, загальні обриси більш точні. Теракота, знайдена на території передмістя Ольвії, ставиться, безумовно, до другого типу.

Всупереч думці, що склалася [13], у Північному Причорномор'ї знахідки ці зовсім нечисленні [14] (мал. 7). Усього на даний момент, враховуючи розглянуту статуетку, їх відомо по публікаціях і з матеріалів останніх розкопок 13 екземплярів [15]⁴. Більша частина з них (9) відно-

ситься до більш раннього, першому типу. Географія їх виявлення охоплює всю розглянуту територію: Північно-Західне Причорномор'я (Надлиманське III) [16], 2 – Ніконій [17], район Ольвії (Березань 2006 р., Ольвія [18], Аджигол I [19], Боспор (Пантікапей і Фанагорію [20]). Статуєток другого типу відомо тільки три, включаючи розглядувану, і всі вони походять із району Ольвії: дві безпосередньо з території пам'ятника [21] й одна з о. Березань [22].

Ще одна статуетка, віднесення якої до одного із двох описаних типів проблематична, була виявлена у господарській ямі сільського поселення Верхньостеблівська-II на Таманському півострові [23]. Теракота збереглася не повністю. Судячи з положення рук і загальним обрисам можливе віднесення її другому типу. Однак, незважаючи на те, що від зображення збереглося більше половини (права сторона й частково ліва), наявність фалоса у нього не простежується. Датується воно більш пізнім часом, ніж статуетки, розглянуті вище – IV-II ст. до н.е. Крім того, інтерпретується воно автором публікації як зображення Діоніса. Хоча подібна інтерпретація може викликати певні питання, у цілому дана теракота скоріше не цілком типова для розглянутої серії.

Примітний ступінь схоронності зображення, виявленого в ямі № 9 ольвійського передмістя. За винятком відсутності голови, статуетка не має механічних ушкоджень. Можна припустити, що подібна ситуація не є випадковою. У Північному Причорномор'ї відомі випадки навмисного псування теракот. У них відбивалися голови, які перезахоронювалися в особливому місці, окремо від частин статуеток, що лишилися [24]. Серед розглянутих теракот більшість знайдена цілими, або роздавленими, але такими, що піддаються практично повній реставрації (знахідка на о. Березань 2006 р.). Тільки у двох випадках, розглянутому й у теракоти, виявленої в Ніконії, були відбиті голови [25]. У фігу-

³ Автор приносить щирі вдячність А.С. Русяєвій за допомогу в прочитанні й перекладі напису.

⁴ Ще один роздавлений на частини селен 1-го типу був виявлений у 2006 р. на о. Березань у господар-

ській ямі. Після реставрації статуетка виявилася практично цілою. Автор висловлює щирі подяку авторові розкопок В.В. Крутилову за можливість використовувати даний матеріал.

рки з Ніконія не вистачало також частини підставки (вона взагалі збереглася гірше, чим більшість наведених тут фігурок). Також підставка була відбита у статуетки з Роксолан [26].

Очевидно, у цьому випадку ми маємо справу з якимись ритуальними діями, які проводилися в той момент, коли теракота виводилася з активного вживання. Перед «утилізацією» у деяких випадках статуетки зазнали навмисного псування шляхом відбивання голови або підставки. Треба відзначити, що на Боспорі відома знахідка однієї голови селен, без усього іншого тулуба [27].

Таким чином, у Північному Причорномор'ї відомо два типи зображень сидячих навпочіпки ітіфалічних селенів, що мають імпортне походження (о. Родос) [28]. Перший з них, більш ранній, поширений по всій даній території від Північного Заходу до Північного Сходу. Статуетки другого типу, що датуються V ст. н.е., поки виявлені тільки в районі Ольвії – Березані. Більшість відомих фігурок знайдено у господарських ямах, частина з них носить сліди навмисного ушкодження.

Селен є супутником Діоніса [29]. Його зображення традиційно пов'язують із культом землеробських богів [30]. При цьому необхідно враховувати, що переважаюча частина відомих у Північному Причорномор'ї ітіфалічних теракотових зображень Селена мають імпортне походження. У той же час на цій території відмінність у часі надходження фігурок першого й другого типів відповідає змінам у їхньому географічному поширенні (другий, більш пізній тип, відомий тільки в районі Ольвії). Якщо вважати дані теракоти атрибутами відправлення ритуалів, пов'язаних із землеробством, можна припустити, що подібне співвідношення: тип – датування – територія може свідчити про появу в V ст. у районі Ольвії – Березані стосовно іншого Північного Причорномор'я якогось відособленого локального варіанта загальногрецьких землеробських культів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козуб Ю.И. Раскопки западной окрестности Ольвии // Археологические исследования на Украине в 1968 году. – К., 1971. – С.172-175;

Козуб Ю.И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии // Археологические открытия за 1974 – М., 1975. – С.295-296; Козуб Ю.И. Предградье, святилище и некрополь Ольвии в свете раскопок 2000 г. // Археологічні дослідження на Україні за 2000-2001 рр. – К., 2002 – С.17-25.

2. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье – М.: Саратов, 2003. – С.24, табл. 7.

3. Ibid, табл. 5-7.

4. Ibid, табл. 8.

5. Ibid. – С.49, табл. 28, 29.

6. Ibid. – С.95, табл. 61.

7. Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI – I вв. до н.э.) – К., «Наукова думка», 1982. – С.37-44.

8. Ibid, рис.11.

9. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas in the department of the Greek and Roman antiquities British Museum. V.I. – London, 1954. – pl.46, 270-271.

10. A lexicon of Greek names. V.II. Attica / Ed. by M.J. Osborne & S.G. Byrne. – Oxford, 1994. – 510 p.; A lexicon of Greek names. V.III. Central Greece: from the Megarid to Thessaly / Ed. by P.M. Fraser & L. Matthews Byrne. – Oxford, 2000. – 478 p.; Zgusta Ladislav. Anatolisghe Personennamensippen. – Prag., 1964. – V.I. – 197 p.; Zgusta Ladislav. Die PERSONENNAMEN GRIECHISCHER STÄDTE der NÖRDLICHEN SCHWARZMEERKÜSTE. – Praha, 1955. – 467 p.

11. Грач Н.Л. Терракотовые статуэтки из кургана Большая Близница // Терракотовые статуэтки. Придонье и Танаис // Свод археологических источников. – Вып. Г1-11, Ч.IV. – М., 1974. – С.38, табл. 44, 7; Новикова А.Н. Изображение силена из Артющенко I // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников и находок. Материалы международной научной конференции. Ч.1. – СПб, 2007. – С.207; Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа терракот из Ольвии // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К.: «Наукова думка», 1982. – С.58-77, рис. 6, 2.

12. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas... – p.73-74, 96, 159-165, 270-272.

13. Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол I близ Ольвии // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2005. – С.176.

14. Клейман И.Б. Роксоланское городище // Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // Свод археологических источников. – Вып.Г1-11, Ч.1-11. – М., 1970. – С.27-29; Копейкина Л.В. Комплекс архаических терракот с Березани // Вестник древней истории. – 1977. – №3. – С.92-104; Кругликова И.Т. Киммерия в свете археологических исследований 1947-1951 гг. // Боспорские города. Ч.11. // Материалы и исследования по археологии СССР. – №85. – М.-Л., 1958. – С.219-253; Передольская А.А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница // Советская археология. – Т. XXIV. – 1955. – С.54-75; Силантьева П.Ф. Коринфские терракотовые статуэтки из Пантикапея // Труды

Государственного Эрмитажа. – Т. XIII. – Л., 1972. – С. 30-36; Финогенова С.И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет // Археология и искусство Боспора // Сообщения Государственного музея изобразительных искусств. – Т. X. – М., 1992. – С. 237-256.

15. Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол I близ Ольвии. – С. 164-178; Клейман И.Б. Статуэтки из Роксолан (Никония) // Терракотовые статуэтки Северного Причерноморья // Свод археологических источников. – Вып. Г1-11, Ч. I-II. – М., 1970. – С. 27-29, рис. 1, 5; Клейман И.Б. Новые находки терракот в Никонии // Художественная культура и археология античного мира. – М., 1976. – С. 119; Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н.э. – К.: «Наукова думка», 1990, фото 12, 5; Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа терракот из Ольвии // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 58-77, рис. 6, 1; Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя) // Терракоты Северного Причерноморья // Свод археологических источников. – Вып. Г1-11, Ч. I-II. – М., 1970. – С. 46-59, табл. 30, 1, 7; Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. – К., 1951, табл. 1, 20; Финогенова С.И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет. – С. 238, ссылка 15, табл. 5.

16. Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н.э. – фото 12, 5.

17. Клейман И.Б. Статуэтки из Роксолан (Никония)..., рис. 1, 5; Клейман И.Б. Новые находки терракот в Никонии // Художественная

культура и археология античного мира. – М., 1976. – С. 119.

18. Русяева А.С., Лейпунская Н.А. Группа терракот из Ольвии..., рис. 6, 1.

19. Буйских С.Б. Античное поселение Аджигол-I близ Ольвии..., рис. 7, 5.

20. Финогенова С.И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет... – С. 238.

21. Скуднова В.М., Славин Л.М., Клейман И.Б. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя)..., табл. 30, 1, 7.

22. Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР..., табл. 1, 20.

23. Цинько А.С. Терракотовые статуэтки сельского поселения Вышестеблевская II... – С. 219.

24. Завойкин А.А. Афродита на святилище Деметры и Коры // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников и находок. Материалы международной научной конференции. Ч. 1. – СПб, 2007 – С. 183.

25. Клейман И.Б. Новые находки терракот в Никонии... – С. 119.

26. Клейман И.Б. Роксоланское городище... – С. 93.

27. Финогенова С.И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет... – С. 238, рис. 5.

28. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas... – p. 73.

29. Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. до н.э.). – К.: «Наукова думка», 1982 – С. 100.

30. Финогенова С.И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет... – С. 238.

Андрій Івченко *Нова знахідка теракотової статуетки селена на території передмістя Ольвії*

У статті розглядається теракотова статуетка селена, що була знайдена у 2006 році на території передмістя Ольвії (ділянка «Північний мис I»). Автор детально описує умови відкриття знахідки, визначає час її використання та порівнює з іншими відомими взірцями. Автор приходять до висновку, що селен свідчить про появу в V ст. у районі Ольвії – Березані відособленого локального варіанта загальногрецьких землеробських культів.

Ключові слова: *Ольвія, Березань, селен, теракотова статуетка, землеробський культ, Діоніс.*

Андрей Ивченко *Новая находка теракотовой статуетки селена на территории предместья Ольвии*

В статье рассматривается теракотовая статуетка селена, что была найдена в 2006 году на территории предместья Ольвии (участок «Северный мыс I»). Автор детально описывает условия открытия находки, определяет время ее использования и сравнивает с другими известными образцами. Автор приходит к выводу, что селен свидетельствует о появлении в V ст. в районе Ольвии – Березани обособленного локального варианта общегреческих земледельческих культів.

Ключевые слова: *Ольвия, Березань, селен, теракотовая статуетка, земледельческий культ, Дионис.*

Andriy Ivchenko *New find of a terracotta figurine of selenium on territory of Olbio's suburb*

In article the terracotta figurine of selenium that has been found in 2006 on territory of Olbio's suburb (a plot "Northern cape 1") is considered. The author in details describes conditions of opening of a find, determines time of its use and compares to other known samples. The author comes to a conclusion, that selenium testifies to occurrence in V age B.C. in area Olbio – Berezan' the isolated local variant of All-Greek agricultural cults.

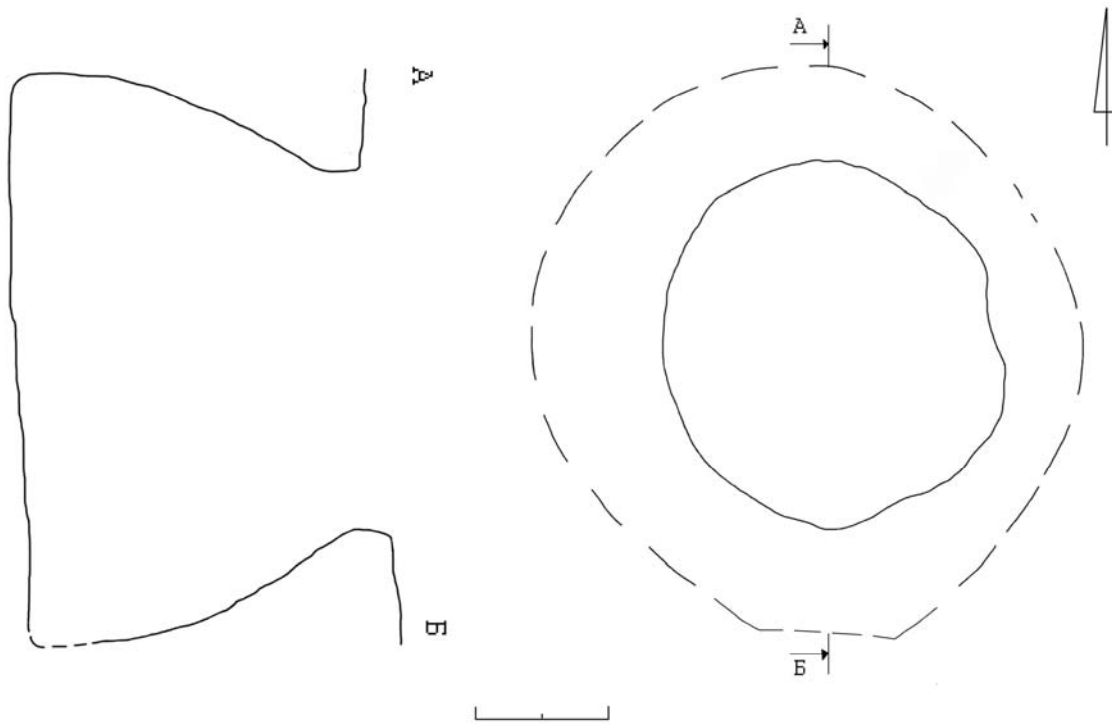
Key words: *Olbio, Berezan', selenium, terracotta figurine, agricultural cult, Dionis.*

Рецензенти:

Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 15.12.2007 р.

Малюнок 1. Ольвія 2006, яма 9.

Малюнок 2. Ольвія 2006, яма 9.

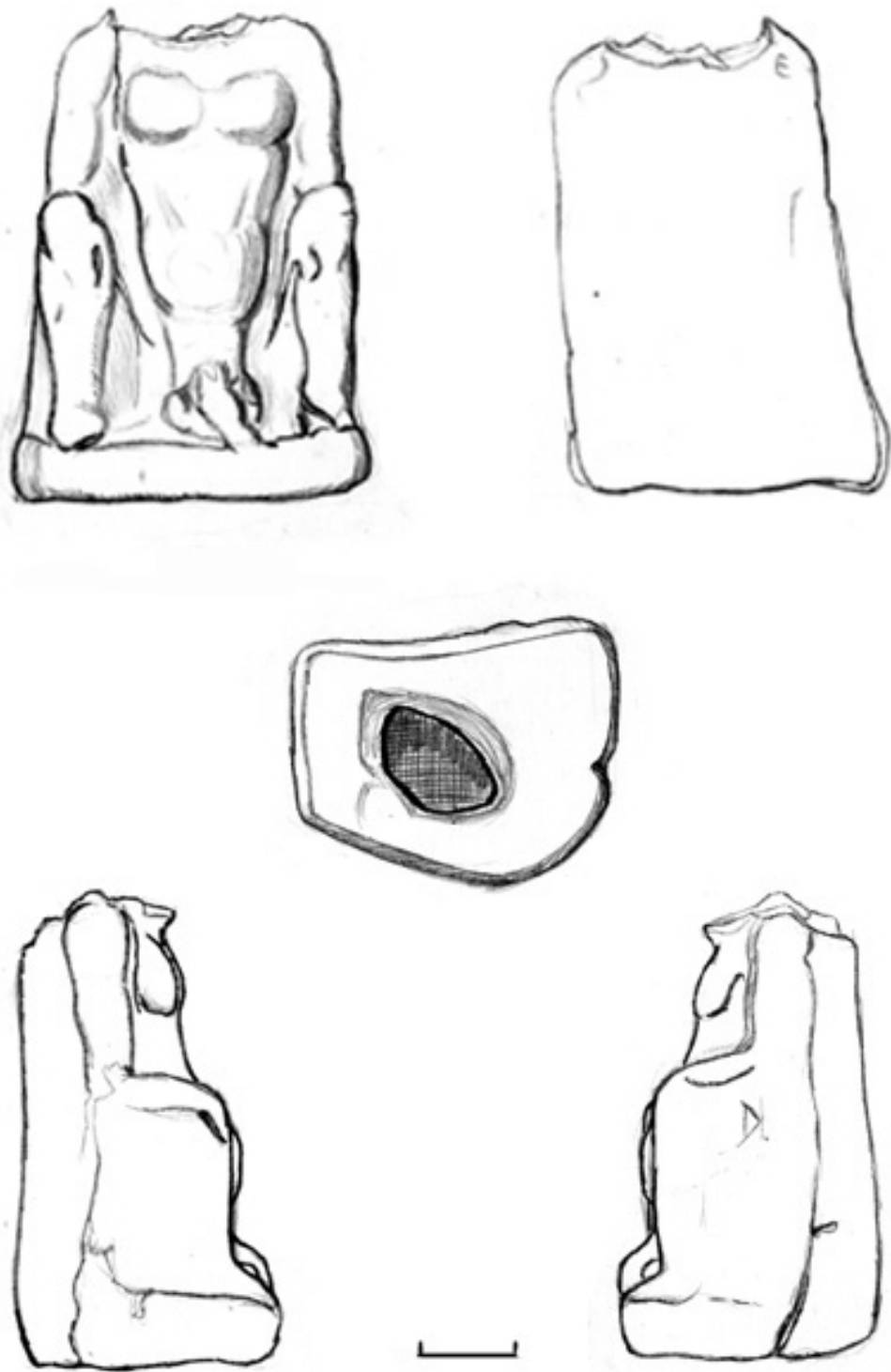

1. Верхній рівень. Вигляд з півночі.

2. Нижній рівень. Вигляд з півночі.

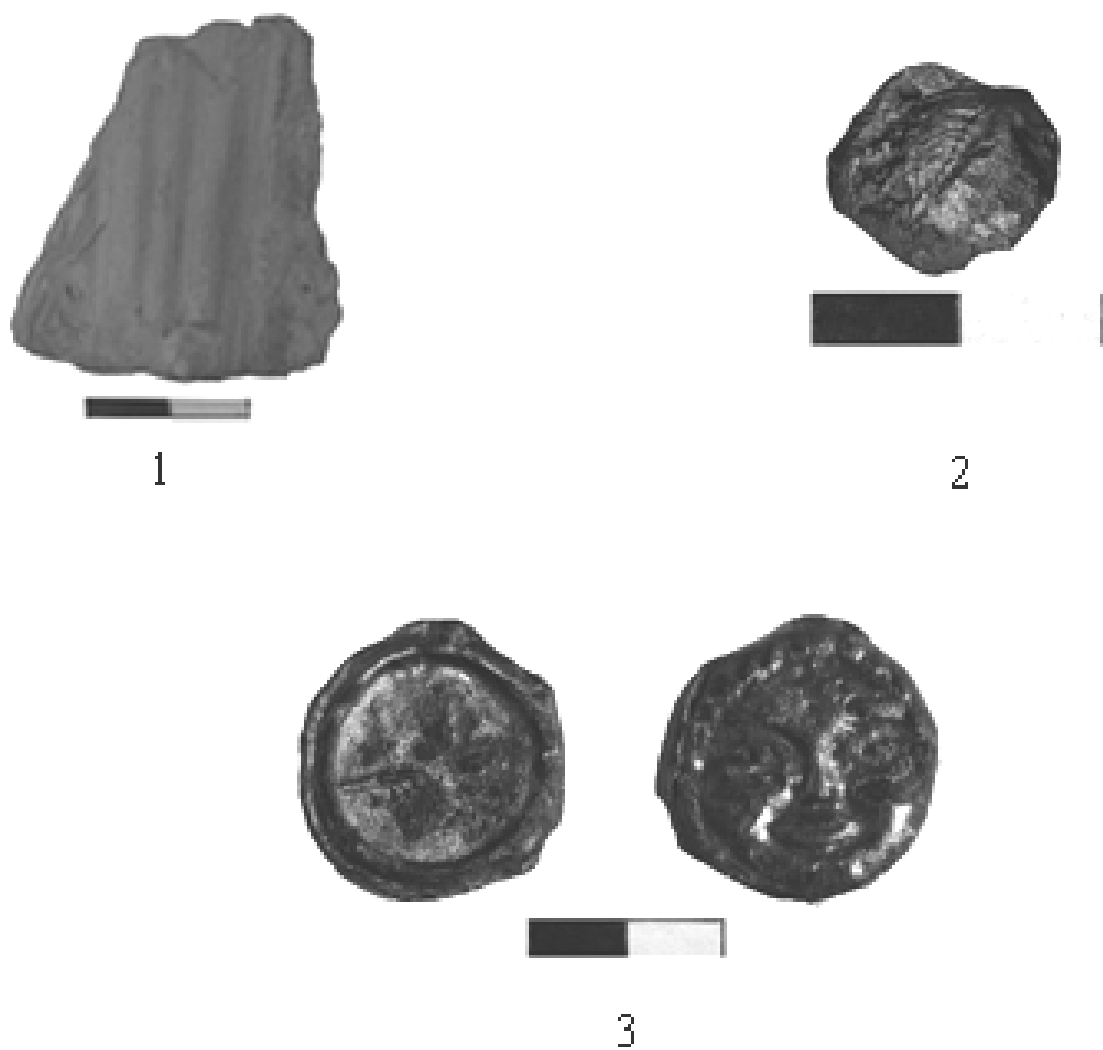
Ольвія 2006, яма 9, амфорні розвали

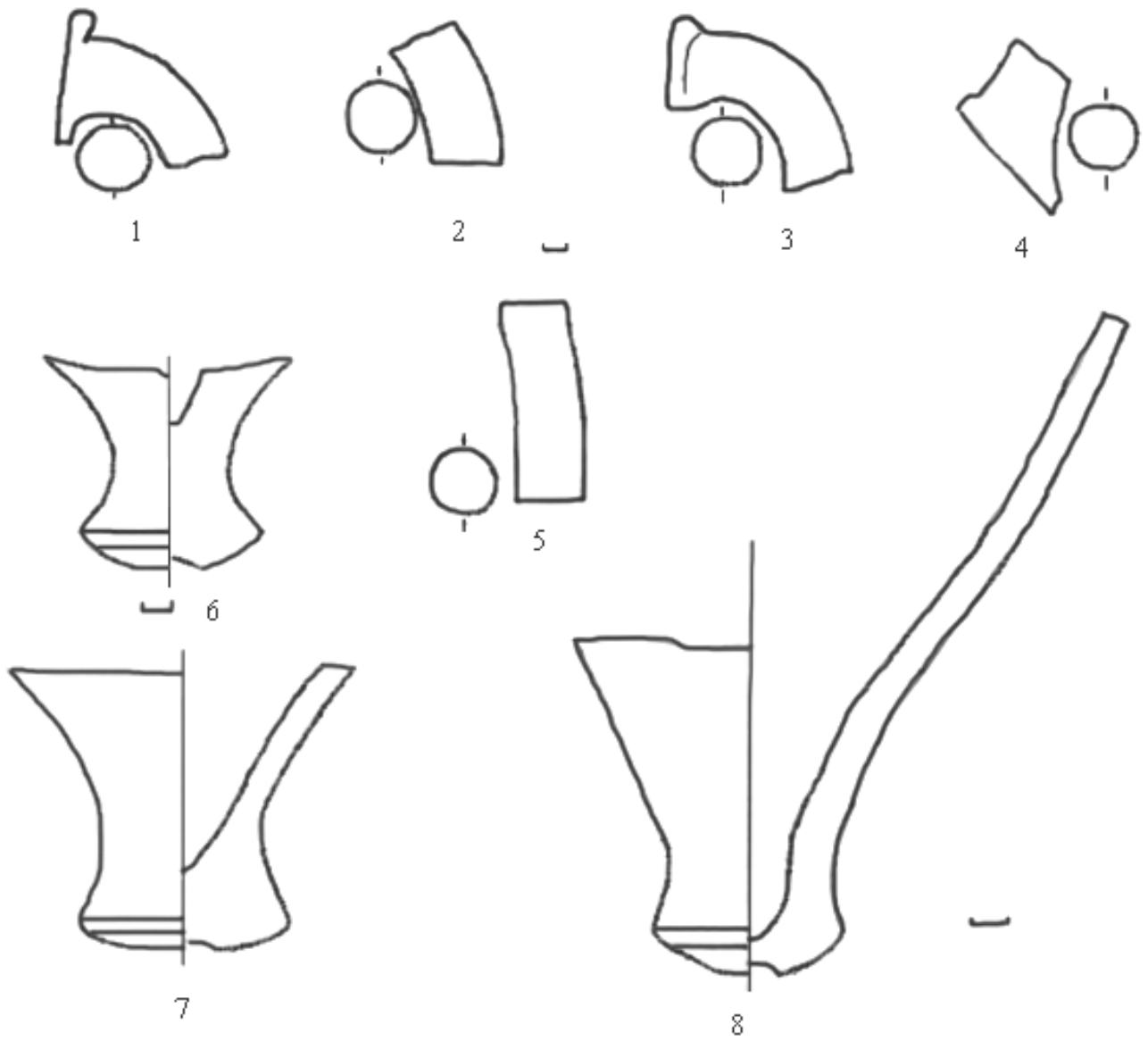
Малюнок 3. Теракотова статуетка.

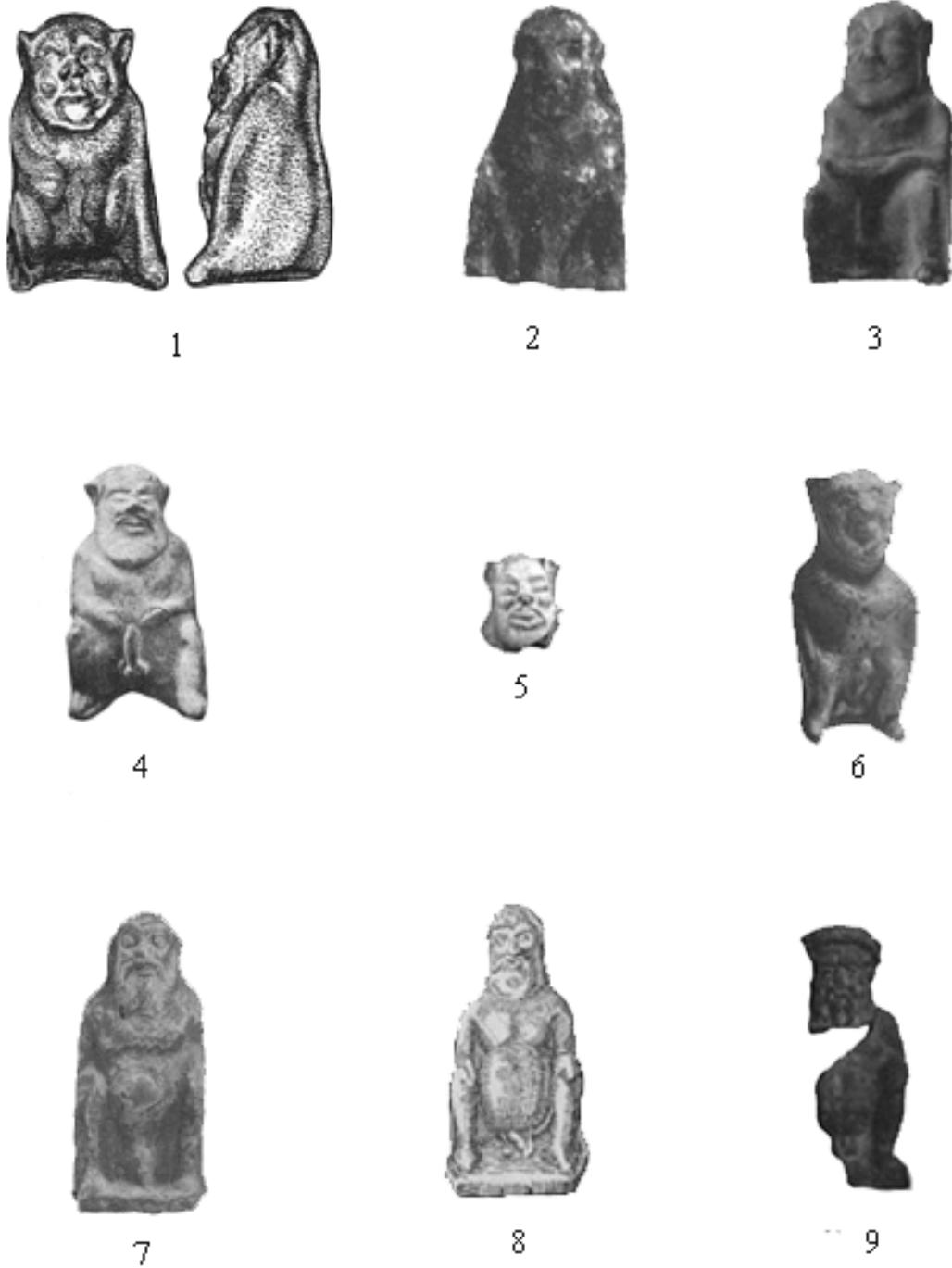
Малюнок 4. Теракотова статуетка (фото).

Малюнок 5. Окремі знахідки з ями 9.

Малюнок 6. Ольвія 2006, яма 9, фрагменти амфор.

Малюнок 7. Ітифалічні селени, знайдені у Північному Причорномор'ї.

1. Аджигол I; 2. Роксолани; 3. Ольвія; 4. Надлиманське III; 5. Пантікапей; 6. Ольвія;
7. Ольвія; о. Березань; 9. Вищестеблівська II.